

«ΤΟ ΜΕΛΙ ΠΙΚΡΟΝ ΤΟΙΣ ΙΚΤΕΡΙΩΣΙ ΦΑΙΝΕΤΑΙ»

Αφορμή για την έρευνα αυτή υπήρξαν οι ερμηνείες που δίνουν οι νεοπλατωνικοί υπομνηματιστές της λεγόμενης αλεξανδρινής σχολής¹ για τη φύση των *πρός τι*, της τρίτης δηλαδή αριστοτελικής κατηγορίας². Πρόκειται για τα υπομνήματα του Αμμώνιου³, του Ιωάννη Φιλόππου⁴, του Ολυμπιόδωρου⁵ και του Ηλία⁶. Τα δύο πρώτα υπομνήματα συνδέονται μεταξύ τους με σχέση «αδελφική»⁷, δεδομένου ότι είναι και τα δύο *ἀπὸ φωνῆς*⁸ Ἀμμωνίου, σημειώσεις με άλλα λόγια από τις παραδόσεις του αλεξανδρινού φιλοσόφου. Το τρίτο υπόμνημα πρέπει να ανήκει σε κάποιον μαθητή του Ολυμπιόδωρου⁹, ο οποίος υπήρξε μαθητής του Αμμώνιου. Τέλος, ο Ηλίας θα πρέπει να άκουσε τον Ολυμπιόδωρο¹⁰. Έτσι δε χρειάζεται να εξηγηθούν εδώ οι —πολλές ομολογουμένως— ομοιότητές τους, ενώ αντίθετα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι διαφορές τους.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει ίσως να θυμίσουμε ότι η κατηγορία των *πρός τι*, που περιλαμβάνει σχετικές έννοιες με αμφίδρομη (π.χ. «δούλος-αφέντης», «δεξιός-αριστερός») ή μονόδρομη σχέση («γνώση-αντικείμενο της γνώσης»)¹¹, προκάλεσε στην αρχαιότητα πλήθος συζητήσεων και ενστάσεων¹²: το πρόβλημα αν

1. Βλ. σχετικά K. Praechter, *Richtungen und Schulen in Neuplatonismus* στο: C. Robert *zum 8. März 1910 Genethiakon*, Berlin 1910, σ. 155. Ο Αμμώνιος δίδαξε στη σχολή της Αλεξανδρείας το 2. μισό του 5. αι. μ.Χ.

2. Αριστοτ. *Κατηγ.* 6α 36-8b 24.

3. Τα υπομνήματα στον Αριστοτέλη έχουν εκδοθεί από την Academia Litterarum Regia Borussiae στη σειρά *Commentaria in Aristotelem Graeca* (= CAG). Το υπόμνημα του Αμμώνιου στις *Κατηγ.*: CAG IV, 4.

4. CAG XIII, 1.

5. CAG XII, 1.

6. CAG XVIII, 1.

7. Βλ. την Praefatio του A. Busse στο υπόμν. του Αμμώνιου (σ. III).

8. Βλ. M. Richard, Ἐπὶ φωνῆς, *Byzantion* 20 (1950) 191-222.

9. Βλ. Busse (CAG XII, 1, σ. III).

10. Βλ. Busse. *ό.π.*, σ. IV. Ο Ηλίας έχει υπόψη του και το υπόμνημα του Φιλόππου: βλ. 246, 14.

11. Πρβ. και τον αριστοτελικό ορισμό (*Κατηγ.* 7 6α 36-37): *Πρός τι δὲ τὰ τοιαῦτα λέγεται, ὅσα αὐτὰ ἄπερ ἔστιν ἑτέρων εἶναι λέγεται ἢ ὅπως οὖν ἄλλως πρὸς ἕτερον.*

12. Βλ. σχετικά P. Moraux, *Der Aristotelismus bei den Griechen*, τόμ. I, Berlin - New York 1973, σ. 107-108, 157-160, 183-185, και τόμ. II, 1984, σ. 216-218, 553, 589, 590, 594, 627.

τα πρὸς τι εἶναι φύσει ἢ θέσει, ἀν δηλαδή ἔχουν δική τους υπόσταση ἢ εἶναι ἀπλῶς αὐθαίρετες συλλήψεις τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ, σε συνδυασμὸ με τὸ —παλιότερο ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη—¹³ φιλοσοφικὸ πρόβλημα ἀν τὰ πράγματα ὑπάρχουν καθ' ἑαυτὰ ἢ μόνον σε σχέση με ἀκάποια ἄλλα) δημιούργησε στους υπομνηματιστὲς τῶν *Κατηγοριῶν* τὴν ἀνάγκη νὰ ἀσχοληθοῦν —προλογικὰ καὶ ἐκτὸς ἀριστοτελικοῦ κειμένου— με τὴν *ὑπόστασιν* τῶν *πρὸς τι*. Μιλώντας λοιπὸν γιὰ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τῶν *πρὸς τι* καὶ οἱ τέσσερις υπομνηματιστὲς δὲν μποροῦν παρὰ νὰ ξεκινήσουν ἀπὸ τὶς δύο διαμετρικὰ ἀντίθετες φιλοσοφικὲς θέσεις: 1. ὅτι τίποτε δὲν εἶναι *πρὸς τι*, ἀλλὰ ὅλα τὰ πράγματα ὑπάρχουν καθ' ἑαυτὰ καὶ 2. ὅτι ὅλα τὰ πράγματα εἶναι *πρὸς τι*, γιὰ νὰ προσθέσουν καὶ μιὰ τρίτη θέση —με τὴν ὁποία συντάσσονται καὶ οἱ ἴδιοι καὶ ἡ ὁποία βέβαια εἶναι ἡ ἀριστοτελική— ὅτι *τῶν ὄντων τὰ μὲν πρὸς τι τὰ δὲ οὐ πρὸς τι*¹⁴. Ἡ δευτέρη θέση συσχετίζεται με τὸν σοφιστὴ Πρωταγόρα¹⁵ στὸν ὁποῖο ἀποδίδεται μιὰ θεωρία ἀκρατοῦ σχετικισμοῦ καὶ αἰσθησιοκρατίας που σμίγει με ἕναν πολὺ ἐνδιαφέροντα τρόπο με τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ πυρρῶνειου σκεπτικισμοῦ. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν υπομνηματιστῶν στηρίζεται —ὅπως θὰ δούμε— ἀποκλειστικὰ σε παραδοσιακὸ υλικό, που κάποτε φτάνει στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Δημόκριτο καὶ ἴσως καὶ στὸν ἴδιο τὸν Πρωταγόρα. Αἰξίζει ἐπομένως νὰ δούμε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά πὼς διαμορφώνεται ἡ ἀντίληψη που επικρατεῖ γιὰ τὸν Πρωταγόρα στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ πλησιάσουμε κάπως τὸν τρόπο δουλειᾶς τῶν υπομνηματιστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη: τὰ «δείγματα» με τὰ ὁποῖα θὰ ἀσχοληθοῦμε προσφέρονται ἰδιαίτερα γι' αὐτό.

Γιὰ τὸν Πρωταγόρα, λένε οἱ ἀλεξανδρινοὶ υπομνηματιστὲς, ὅλα τὰ πράγματα τὰ εἶναι *πρὸς τι*. Τίποτε δὲν ἔχει δική του, ὀρισμένη φύση¹⁶, ἀλλὰ ὑπάρχει μόνον σε σχέση με κάτι ἄλλο¹⁷, σε σχέση με ἐμᾶς τοὺς ἰδίους¹⁸· ἔτσι καθετὶ που λέει κανεὶς ἀληθεύει¹⁹ καὶ καμιὰ κρίση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ψεύτικη²⁰, δεδομένου ὅτι ὁ καθενας

13. Βλ. I. Düring, *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg 1966, σ. 63 καὶ σημ. 71.

14. Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ υπομνηματιστὲς —με ἐξαίρεση τὸν Ηλία που ξέρεῖ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπόψη τοῦ Ἀριστοτέλη (205,13-14)— δὲν ἀποδίδουν τὴν θέση αὐτὴ στὸν Ἀριστοτέλη: *τινὲς δὲ ὀρθῶς εἶπον ὅτι τῶν πραγμάτων τὰ μὲν ἐστὶ πρὸς τι, τὰ δὲ αὐτὰ καθ' αὐτὰ* (Αμμών. 67,7-8), *ἄλλοι δὲ παρὰ τούτους ὀρθῶς εἶπον ὅτι...* (Φιλόπ. 104,25-26), *ἡμεῖς δὲ... τὴν ἡμετέραν δόξαν εἰσάγωμεν ἀληθῆ ὑπάρχουσαν τοῦ τῶν ὄντων τὰ μὲν εἶναι πρὸς τι...* (Ολυμπ. 98,9-11).

15. Αμμών. 66,27, Φιλόπ. 103,32, Ηλ. 204,2· ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Ολυμπιδωρος που δὲν ἀναφέρει τὸν Πρωταγόρα, ἀλλὰ μιλάει γενικὰ γιὰ τοὺς λέγοντας πάντα εἶναι *πρὸς τι* (98,8).

16. Φιλόπ. 103,33. 104,2, Ολυμπ. 98,27.

17. Ηλ. 204,3-4.

18. Φιλόπ. 104,3.

19. Αμμών. 66,27-28.

20. Φιλόπ. 103,33-104,1.

μιλάει για τα πράγματα κατὰ τὸ φαινόμενον αὐτῶ καὶ δοκοῦν²¹. Ο Ηλίας προσθέτει και τρεις «μεγαληγορίες» του Πρωταγόρα: πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, ὡς φαίνεται τὰ πράγματα, οὕτω καὶ ἔστι, τὸ δοκοῦν ἐκάστω ἀληθές (204,14-15). Είναι φανερό ότι μόνο η πρώτη «μεγαληγορία» παραπέμπει στην πασίγνωστη ρήση του Πρωταγόρα πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν²², ενώ οι άλλες δύο στην πλατωνική ερμηνεία της²³. Οι άλλοι υπομνηματιστές δεν αναφέρουν ρητά την homo-mensura, είναι όμως ολοφάνερο ότι αυτήν εννοούν, γιατί όλες οι απόψεις που αποδίδουν στον Πρωταγόρα είναι στην πραγματικότητα ερμηνείες της που προέρχονται από τον Αριστοτέλη²⁴, ο οποίος ακολουθεί κατὰ βάση την ερμηνεία που δίνει ο Πλάτωνας στον Θεαίτητο²⁵, χρεώνοντας επιπλέον τον Πρωταγόρα με τη θέση ότι όλα τα πράγματα είναι πρὸς τι²⁶· αυτό, κατὰ τον Αριστοτέλη, συνάγεται από τη θέση του Πρωταγόρα ότι όλα τα φαινόμενα είναι αληθινά. Η ίδια αντίληψη αποδίδεται κατὰ την ὑστερη ἀρχαιότητα και στους Πυρρώνειους²⁷. Στο σημείο αυτό ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Ολυμπιόδωρου, ο οποίος όταν συζητάει την υπόσταση των πρὸς τι δεν αναφέρει ως εκπρόσωπο της θέσης πάντα πρὸς τι τον Πρωταγόρα, αλλά τινάς· αυτοί οι τελευταίοι ορίζονται στα Προλεγόμενά του στη Λογική²⁸: είναι οι ἐφεκτικοί (= οι Πυρρώνειοι²⁹) με βασικό αξίωμα το τὸ δοκοῦν ἐκάστω ἀληθές (3,32-35) και ο Πρωταγόρας με το ίδιο ακριβώς αξίωμα (4,9-10), τον οποίο —όπως φαίνεται—³⁰ ο Ολυμπιόδωρος θεωρεῖ

21. Φιλόπ. 104,1-2, Ηλ. 204,15.

22. Απόσπ. 80 B 1 Diels-Kranz. Η ρήση αυτή του Πρωταγόρα αναφέρεται συνήθως στη βιβλιογραφία για λόγους συντομίας ως homo-mensura.

23. Για το θέμα αυτό βλ. Γ. Αλατζόγλου-Θέμελη, Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος. Ἡ πλατωνική καὶ ἡ ἀριστοτελική μαρτυρία, Αθήνα 1976, 13-16.

24. Ο Αριστοτέλης ασχολείται με τη θεωρία του Πρωταγόρα στο Γ 5-6 και στο Κ 6 των Μετὰ τὰ Φυσικά. Νομίζω ότι δε θα έπρεπε να μας απασχολήσει εδώ το πρόβλημα της γνησιότητας του Κ (βλ. Düring, ό.π. σημ. 13, 278-279)· και αν ακόμη δεχτούμε ότι η σύνθεση της πραγματείας αυτής έγινε ὑστερα από το θάνατο του Αριστοτέλη, το έργο βρίσκεται πολύ κοντά σ' αυτόν και από χρονική άποψη και —κυρίως— από την άποψη του περιεχομένου.

25. Βλ. I. Düring, ό.π., 611, και Yvon Lafrance, La théorie platonicienne de la Doxa, Montréal-Paris 1981, 228, σημ. 110.

26. Γ 6 1011a 19-20: ὥστε ὁ λέγων ἅπαντα τὰ φαινόμενα εἶναι ἀληθῆ ἅπαντα ποιῆ τὰ ὄντα πρὸς τι. Και αυτή η ερμηνεία φαίνεται να έχει τις ρίζες της στον Πλάτωνα, μόνο που αυτός δε διέθετε τον τεχνικό όρο πρὸς τι· πρβ. Θεαίτ. 160B και Κρατύλ 386E.

27. Βλ. Σέξτ. Εμπειρ., Πυρρών. ὑποτ. I 39, A. Gellius, Noctes Atticae XI V 7; και το ανώνυμο ὑπόμν. στον Θεαίτ. 63,1-6 (έκδ. H. Diels - W. Schubart. Berliner Klassikertexte II. Berlin 1905).

28. CAG XII, 1.

29. Βλ. Σέξτ. Εμπειρ., ό.π., I 7.

30. Πρβ. το ὡς εἴρηται στο 4,9.

ἔφλεκτικόν. Αντίθετα ο Ἥλιος στην εισαγωγή του υπομνήματός του προσπαθεῖ να διαφοροποιήσει τους ἔφλεκτικούς από τον Πρωταγόρα, αποδίδοντας μόνο στον τελευταῖο τη θέση τὸ δοκοῦν ἐκάστῳ ἀληθῆς (109,24-31).

Για να εξηγήσουν τη θέση πάντα πρὸς τι, που αποδίδουν στον Πρωταγόρα, και οι τέσσερις υπομνηματιστές χρησιμοποιούν διάφορα παραδείγματα που δείχνουν τη σχετικότητα των αισθητικών αντιλήψεων³¹. Ὅλοι —χωρίς εξαίρεση— αναφέρουν το παράδειγμα του μελιού: το μέλι δεν είναι γλυκό για όλους τους ανθρώπους· για κάποιους είναι γλυκό, για κάποιους άλλους όμως —συγκεκριμένα γι' αυτούς που πάσχουν από ἰκτερο— είναι πικρό³². Ο τράχηλος του μαύρου περιστερίου που στέκεται στον ἥλιο φαίνεται —ανάλογα με τη θέση αυτών που βλέπουν το περιστέρι— να ἔχει κάθε φορά διαφορετικό χρώμα³³. Το μέγεθος του ἡλιου δε φαίνεται να ξεπερνάει το μέγεθος ενός ποδιού, ενώ ξέρουμε ότι ο ἥλιος είναι χιλιάδες φορές μεγαλύτερος από τη γη (Ηλ. 204,26-27). Το κουπί φαίνεται μέσα στο νερό σπασμένο, ενώ δεν είναι (Ηλ. 204,27-28). Η σχετικότητα δεν ισχύει μόνο για τις αισθητικές αντιλήψεις: οι ἄνθρωποι αντιλαμβάνονται διαφορετικά την ἀλήθεια και το ψέμα, το καλό και το κακό (Φιλόπ. 104,9-10). Τέλος ποιοι ἄνθρωποι θα μπορούσαν να θεωρηθούν μέτρο των πραγμάτων; ὅλοι, χωρίς εξαίρεση; δηλαδή και οι μαινόμενοι (Φιλόπ. 104,15) και οι παραφρονοῦντες (Ηλ. 204, 29); και οι παρὰ φύσιν και οι κατὰ φύσιν (Ολύμπ. 98,29-30);

Το θεωρητικό μέρος της επιχειρηματολογίας των αλεξανδρινών υπομνηματιστών εναντίον της θέσης του Πρωταγόρα προέρχεται αποκλειστικά από τα *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ενώ αρκετά από τα παραδείγματα που χρησιμοποιούν για να καταδείξουν τη σχετικότητα των αισθητικών αντιλήψεων βλέπουμε να υπάρχουν και στα κείμενα των υπομνηματιστών των *Μετὰ τὰ Φυσικά*³⁴. Ἐτσι ο Ασκληπιός, υπομνηματίζοντας το χωρίο Γ5 1009b 2, δίνει το παράδειγμα του ποδιαίου

31. Ο ὅρος «αισθητικές αντιλήψεις» αναφέρεται σε αντιλήψεις μέσω των αισθήσεων και αντιστοιχεί στις Sinneswahrnehmungen των Γερμανών και την sense-perception των Ἀγγλων.

32. Για το σύμπτωμα αυτό του ἰκτέρου βλ. Αρεταίο (ἐκδ. C. Hude στο CMG II, Lipsiae et Berolini 1923) III 15 10: πικροὶ δὲ τὴν γεῦσιν (οἱ ἰκτερικοὶ) και III 15 11-12 για την εξήγησή του· βλ. επίσης και Γαληνό, *Εἰς τὸ κατ' ἡτρείον Α'*, XVIII/2 653 Kühn: Ἐὰν μὲν γὰρ ἅπαντα αὐτῷ φαίνεται γενομένῳ πικρά, καθάπερ τοῖς ἰκτεριῶσι... και *Περὶ αἰτιῶν συμπτωμάτων Α'* VII 105 Kühn: τὸν αὐτὸν τρόπον ἢ γευστικὴ τὰ κατὰ τὴν γλῶτταν τοῖς αἰσθητοῖς ἀναφέρει τὰ τῶν ὀργάνων συμπτώματα, ἐπὶ μὲν τῶν ἰκτεριῶντων τὴν πικρότητα τῆς χολῆς οὐ γλῶττης πάθος, ἀλλ' ὡν γεύεται, ὑπολαμβάνουσα. (Τὴν παραπομπή στον Αρεταίο οφείλω στον συνάδελφο κ. Αιμ. Μαυρουδή).

33. Ἀλουργός-χρυσοειδής (Φιλόπ. 104,7), λευκός-φαιός-μέλας (Ολύμπ. 98,25), μέλας-ἡλιοειδής-φοινικοῦς (Ηλ. 204,5).

34. Για τα *Μετὰ τὰ Φυσικά* ἔχουμε τα υπομνήματα του Αλέξανδρου Αφροδισιέα και του Ψευδο-Αλέξανδρου (CAG I), του Συριανού (CAG VI, 1) και του Ασκληπιού (CAG VI, 2).

ήλιου που είδαμε στον Ηλία και το παράδειγμα του μελιού³⁵ (276, 10-12), για να δείξει ότι η αλήθεια δεν πρέπει να κρίνεται ανάλογα με το πλῆθος ή την ὀλιγότητα των κρινόντων. Συνεχίζοντας, δίνει δύο ακόμη ενδιαφέροντα παραδείγματα για το χωρίο 1009b 7-8 (*ἔτι δὲ καὶ πολλοῖς τῶν ἄλλων ζώων τάναντία περὶ τῶν αὐτῶν φαίνεσθαι καὶ ἡμῖν*): Τα ορτύκια τρώνε τον ελλέβορο και τα ψαρόνια το κώνειο, φυτά θανατηφόρα για τους ανθρώπους (276,16-18).

Ο Συριανός —αναφερόμενος στους Πρωταγόρειους— κάνει την αντιδιαστολή: το ίδιο πράγμα γλυκό για τους υγιείς και πικρό για τους αρρώστους (χωρίς αναφορά στο μέλι και στους ικτερικούς) και δίνει τη διαφορά στη γεύση μεταξύ ανθρώπων και ζώων με το παράδειγμα του κλαδιού της ελιάς που είναι πικρό για μας τους ανθρώπους αλλά γλυκό για κάποια ζώα (75,25-27). Ενδιαφέρον στο υπόμνημα του Συριανού παρουσιάζει η κριτική του στον Αριστοτέλη ο οποίος κατατάσσει τον Πρωταγόρα σ' αυτούς που λένε ότι συναληθεύουν τα δύο σκέλη μιας αντίφασης (1009a 6 κ.ε.)· κατά τη γνώμη του Συριανού, αυτό δεν ισχύει για τον Πρωταγόρα, γιατί αυτός δεν ισχυρίζεται ότι το ίδιο πράγμα είναι και δεν είναι γλυκό την ίδια στιγμή για τον ίδιο άνθρωπο, αλλά ότι για άλλους είναι γλυκό και για άλλους όχι και ότι η αλήθεια και όλα γενικά τα πράγματα είναι σχετικά (74,10-18).

Το παράδειγμα του —γλυκού για τον υγιαίνοντα και πικρού για τον νοσοῦντα— μελιού υπάρχει και στον Ψευδο-Αλέξανδρο (στο K 6 1063a 6/654, 30-31). Υπομνηματίζοντας το χωρίο K 6 1062b 12-15 ο Ψευδο-Αλέξανδρος λέει: *κάκεινος (= ο Πρωταγόρας) γὰρ ἔλεγεν ὅτι πάντων τῶν πραγμάτων μέτρον ἔστιν ὁ ἄνθρωπος, οὐδὲν ἄλλο λέγων ἢ ὅτι εἰ τοισδὶ μὲν δοκεῖ τὸ μέλι γλυκὺ τοισδὶ δὲ πικρὸν, ἔστι τὸ μέλι καὶ γλυκὺ καὶ πικρὸν βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως μένον ἐν τῷ εἶναι γλυκὺ καὶ πικρὸν* (652,20-24).

Από το υπόμνημα του Αλέξανδρου Αφροδισιά θα αναφέρουμε το παράδειγμα του κλαδιού της ελιάς για το χωρίο 1009b 7 (305,26-28) και το σχόλιό του στο 1010b 6-7, όπου ο Αριστοτέλης αναρωτιέται αν τα φαινόμενα είναι αληθέστερα *τοῖς υγιαίνουσιν ἢ τοῖς κάμνουσιν*: ο Αλέξανδρος επεξηγεί το *κάμνουσιν* με το *τοῖς ἰκτέρω ἔχομένοις ἢ φρενίτιδι* (312,21).

Τα επιχειρήματα που είδαμε να χρησιμοποιούν οι υπομνηματιστές του Αριστοτέλη για να καταδείξουν τη σχετικότητα των αισθητικών αντιλήψεων, από την οποία —κατά τη γνώμη τους— απέρρεε η θέση του Πρωταγόρα, τα βρίσκουμε να χρησιμοποιούνται και από τους σκεπτικούς φιλοσόφους στους λεγόμενους *τρόπους* (ή *τόπους* ή *λόγους*) *τῆς ἐποχῆς*: οι *τρόποι* είναι σειρές επιχειρημάτων που δείχνουν ότι τα πράγματα προκαλούν αλληλοσυγκρουόμενες

35. Το πικρό για τους αρρώστους μέλι αναφέρεται ακόμη δυο φορές από τον Ασκληπιό (281,17-19. 282,16-17) πάντα σε σχέση με τον Πρωταγόρα.

εντυπώσεις, με αποτέλεσμα να ποικίλλουν οι γνώμες των ανθρώπων γι' αυτά. Οι τρόποι οδηγούν τους σκεπτικούς στο ἐπέχειν, στο να μην εκφράζουν δηλαδή γνώμη για τα πράγματα³⁶. Τη θεωρία για τους τρόπους την έχουμε κυρίως από τον Σέξτο Εμπειρικό στις *Πυρρωνεῖους ὑποτυπώσεις* (I 36-163) και από τον Διογένη Λαέρτιο (IX 79-88)³⁷.

Θα αναφέρουμε εδώ συνοπτικά τους τρόπους όπως τους παραδίδει ο Σέξτος³⁸, για να εντάξουμε καταρχήν σ' αυτούς τα επιχειρήματα των υπομνηματιστών που συνοδεύουν τη θέση του Πρωταγόρα, προσπαθώντας παράλληλα να ανιχνεύσουμε την προέλευσή τους. Σύμφωνα με τον πρώτο τρόπο, τον *παρὰ τὴν διαφορὰν τῶν ζώων*, (I 40-78), είναι οι διαφορές μεταξύ των ειδών του ζωικού βασιλείου εκείνες που προκαλούν τις διαφορετικές εντυπώσεις: έτσι π.χ. τα ζώα αντιλαμβάνονται τα χρώματα διαφορετικά από τους ανθρώπους (I 44) και η γεύση τους ποικίλλει (I 52). Τη διαφορά γεύσης μεταξύ των ζώων την είδαμε ήδη στους υπομνηματιστές με το τυπικό παράδειγμα του κλαδιού της ελιάς³⁹ και γι' αυτήν πρέπει, σύμφωνα με τον Θεόφραστο⁴⁰, να μίλησε ήδη ο Δημόκριτος. Η διαφορά στην αντίληψη των χρωμάτων παραπέμπει στον Πλάτωνα: ΣΩ.: ἢ σὺ δυσχυρίσαιο ἂν ὡς οἶον σοὶ φαίνεται ἕκαστον χρῶμα, τοιοῦτον καὶ κινὶ καὶ ὄψωσιν ζῶω; ΘΕ.: Μὰ Δί' οὐκ ἔγωγε. (Θεαίτ. 154 A, συζήτηση της homo-mensura). Για τις διαφορές των αισθητικών αντιλήψεων ανάμεσα στα ζώα μιλάει και ο Αριστοτέλης στο Γ 5 1009b 8 των *Μετὰ τὰ Φυσικά*: ἔτι δὲ πολλοῖς τῶν ἄλλων ζώων τάναντία φαίνεσθαι καὶ ἡμῖν· και εδώ ο λόγος είναι για την *περὶ τὰ φαινόμενα ἀλήθειαν* που ο Αριστοτέλης αποδίδει στον Πρωταγόρα⁴¹. Τέλος η διαφορά για

36. Από εδώ και η ονομασία *ἔφεκτικοί*: βλ. Σέξτ. Εμπειρ., *Πυρρών. ὑποτ.* I 7 και Διογένη Λαέρτ. IX 70.

37. Συνοπτικότερη αναφορά στους τρόπους από τον περιπατητικό Αριστοκλή (στον Ευσέβιο, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ* XIV 18): αναφορές στα επιχειρήματα των τρόπων στους: Φίλωνα Ιουδαίου, *Περὶ μέθης* (173-199), Πλούταρχο, *Πρὸς Κολώτην* (1120E. 1121A), Λουκρήτιο, *De rerum natura*, Κικέρωνα, *Academica priora* II, A. Gellius, *Noctes Atticae* XI V.

38. Για τους τρόπους βλ. μεταξύ άλλων: E. Pappenheim, *Die Tropen der griechischen Skeptiker*, Berlin 1885, E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung* III, 2 (ανατύπ. Darmstadt 1963), 28-33, 47 κ.ε., R. Hirzel, *Untersuchungen zu Ciceros philosophischen Schriften* III (Leipzig 1883, ανατύπ. Hildesheim 1964), 5-12, A. A. Long, *Hellenistic Philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics* (London 1974), 75, M. F. Burnyeat, *Can the Sceptic Live his Scepticism?*, στο M. Schofield, M. Burnyeat, J. Barnes (εκδ.), *Doubt and Dogmatism*, Oxford 1980, σ. 27 και P. Moraux, *ὁ.π.* σημ. 12, II 163 κ.ε.: στο τελευταίο αυτό έργο υπάρχει και καλή βιβλιογραφία για το θέμα.

39. Πρβ. και Πλούταρχο 1120E, Ανών. στον Θεαίτ. 63,25-26, Διογ. Λαέρτ. IX 80 (Αριστοτ. *Περὶ τὰ ζῶα ἰστ.* Θ 10 596a 24-25):

40. *Περὶ αἰσθήσεων* 63 (*Doxographi Graeci* σ. 517 Diels· βλ. και την έκδοση του G. M. Stratton, *Theophrastus De sensibus*, 1917, ανατύπ. Amsterdam 1964, που συνοδεύεται από μετάφραση και σχόλια) και *Περὶ αἰσθ. φητῶν* VI 2,1.

41. Πρβ. 1009b 1 και 1009a 8.

την οποία μιλούμε φαίνεται και από τις διαφορετικές προτιμήσεις των ζώων· έτσι π.χ. το κώνειο παχιάίνει τα ορτύκια⁴², ενώ για τους ανθρώπους είναι φάρμακον⁴³ (I 57), και τα γουρούνια δεν προτιμούν, όπως οι άνθρωποι, να πλένονται σε καθαρό νερό αλλά στη λάσπη⁴⁴ (I 56).

Ο δεύτερος τρόπος της εποχής είναι ο *παρά την διαφοράν τῶν ἀνθρώπων* (I 79-90). Οι άνθρωποι διαφέρουν μεταξύ τους και στην ψυχή και στο σώμα· επειδή οι ατομικές διαφορές είναι δεδομένες, το πρόβλημα για μας είναι —λέει ο Σέξτος— σε ποιων τις γνώμες θα πιστέψουμε· σίγουρα πάντως όχι στις γνώμες των περισσοτέρων (I 88-89)⁴⁵.

Ο τρίτος τρόπος, ο *ἀπὸ τῆς διαφορᾶς τῶν αἰσθήσεων*, βασίζεται στο γεγονός ότι οι διαφορετικές αισθήσεις προκαλούν στον άνθρωπο διαφορετικές εντυπώσεις για το ίδιο πράγμα (I 91-99)· έτσι π.χ. σε κάποιους το μέλι φαίνεται ευχάριστο στη γεύση, ενώ τους αηδιάζει η όψη του (I 92). Το παράδειγμα αυτό είναι μια παραλλαγή του παραδείγματος που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης στο Γ 6 1011a 26-27 για να δείξει την πλάνη αυτών που ισχυρίζονται ότι *πᾶν τὸ φαινόμενον ἀληθές* (= Πρωταγόρας): *ἐνδέχεται γὰρ τῶ αὐτῷ κατὰ μὲν τὴν ὄψιν μέλι φαίνεσθαι τῇ δὲ γεύσει μῆ*⁴⁶.

Ο τέταρτος τρόπος, ο *παρὰ τὰς περιστάσεις* (= διαθέσεις), αφορά τη φυσική κατάσταση του υποκειμένου τη στιγμή που αυτό αντιλαμβάνεται κάτι⁴⁷ (I 100-117)· μεταξύ των καταστάσεων αυτών είναι το *κατὰ φύσιν ἢ παρὰ φύσιν ἔχειν*, το *ἐρηγορέναι ἢ καθεύδειν*, η ηλικία κτλ. Στην περίπτωση του *κατὰ φύσιν-παρὰ*

42. Το μοτίβο αυτό εμφανίζεται στους διάφορους συγγραφείς σε δύο παραλλαγές: τα φυτά που αποτελούν τροφή για κάποια είδη πουλιών (*ὄρνυγες/ψῆρες*) και φάρμακα για τον άνθρωπο είναι ο *ἐλλέβορος* και το *κώνειον*. Και οι δυο παραλλαγές βρίσκονται στον Γαληνό, *Περὶ κρᾶσεων* Α', I σ. 684 Kühn, όπως και στον Ασκληπιό (βλ. παραπάνω σ. 246). Βλ. ακόμη: Λουκρήτ. IV 641, Διογένης Λαέρτ. IX 80, Ησύχιος στο λ. *ἐλλέβορος*.

43. Η λέξη και με τις δυο σημασίες της (βλ. *LSJ*⁹) στους συγγραφείς που χρησιμοποιούν το παράδειγμα: και γιατρικό και δηλητήριο.

44. Πρβ. και Ανών. στον *Θεαίτ.* 63,27-28· το παράδειγμα ανάγεται μάλλον στον Ηράκλειτο, βλ. απ. 22 B 13 Diels-Kranz.

45. Πρβ. Αριστοτ. *Μετὰ τὰ Φυσ.* 1009b 2-3: *τὸ μὲν γὰρ ἀληθές οὐ πλήθει κρίνεσθαι οἴονται προσήκειν οὐδὲ ὀλιγότητι*, όπου είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης αποδίδει τη θέση σε άλλους. Στον τρόπο αυτόν θα πρέπει να εντάξουμε και το παράδειγμα του *ποδαίου* ήλιου που δίνει ο Ασκληπιός (276,10-11) υπομνηματίζοντας αυτό ακριβώς το χωρίο του Αριστοτέλη· για τον Διογένη Λαέρτιο (IX 85) το παράδειγμα ανήκει στον «τρόπο» *παρὰ τὰ διαστήματα* (βλ. παρακάτω σ. 249). Πρβ. Κικέρωνα, *Acad. pr.* II 82 και *De fin.* 1,20: *Sol videtur huic* (= Epicuro) *pedalis fortasse*, Αριστοτ. *Περὶ ψυχῆς* Γ3 428b 3-4· πρβ. και Ηράκλειτο, απόσπ. 22 B 3 Diels-Kranz (*Περὶ μεγέθους ἡλίου*) *εὖρος ποδὸς ἀνθρωπέου*.

46. Πρβ. και Αλέξ. Αφροδ. 320, 1-5.

47. Βλ. R. G. Bury, *Sextus Empiricus I. Outlines of Pyrrhonism*, London, Cambridge, Mass. 1967, σ. 61, σημ. α.

φύσιν⁴⁸ ανήκουν από τη μια μεριά οι υγιείς και από την άλλη οι ψυχικά ή σωματικά άρρωστοι. Οι υγιείς δεν έχουν για τα ίδια πράγματα τις ίδιες εντυπώσεις με τους φρενιτίζοντας π.χ. ή με τους ἰκτερικούς, στους οποίους το μέλι φαίνεται πικρό⁴⁹, λέει ο Σέξτος (I 101): ποιων οι γνώμες θα πρέπει να θεωρηθούν αληθινές; Οι φρενιτίζοντες παραπέμπουν στους μαινομένους⁵⁰ του πλατωνικού Θεαιτήτου, όπου τίθεται ακριβώς το ίδιο πρόβλημα — σε σχέση όμως με την *homo-mensura* και την ισχύ της— οι ἰκτερικοί στον άσθενούντα του Θεαιτ.⁵¹ και στο παράδειγμα του γλυκού για τους γερούς και πικρού για τους αρρώστους κρασιού⁵². Και η περίπτωση του ἔργηγορέναι-καθεύδειν βρίσκεται —πάντα σε σχέση με τον Πρωταγόρα— τόσο στον Θεαιτήτο⁵³ όσο και στα Μετὰ τὰ Φυσικά⁵⁴. Ενδιαφέρον τέλος παρουσιάζει στον τρόπο αυτόν η περίπτωση παρὰ τὰς ἡλικίας, όπου ο Σέξτος μιλάει για τον ίδιο αέρα που φαίνεται ψυχρός στους γέρους και εὔκρατος σ' αυτούς που βρίσκονται «στο άνθος της ηλικίας τους» (I 105). Το παράδειγμα θυμίζει το γνωστό παράδειγμα του Θεαιτήτου (152B) για τον πνέοντα άνεμον που κάνει άλλον να ανατριχιάζει και άλλον όχι⁵⁵. Το πράγμα αποκτά περισσότερο ενδιαφέρον αν θυμηθούμε εδώ τον Θεόφραστο⁵⁶, ο οποίος λέει ότι ο Δημόκριτος είχε ήδη μιλήσει για τις διαφορές στις αισθητικές αντιλήψεις που οφείλονται σε μεταβολή της κράσεως των ανθρώπων κατὰ τὰ πάθη καὶ τὰς ἡλικίας.

Ο πέμπτος τρόπος είναι ο παρὰ τὰς θέσεις καὶ τὰ διαστήματα καὶ τοὺς τόπους (I 118-123). Οι θέσεις, οι αποστάσεις και οι τόποι αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτά τα πράγματα: έτσι ένας τετράγωνος πύργος μπορεί να φαίνεται⁵⁷, όταν τον βλέπει κανείς από μα-

48. Τυπικό αριστοτελικό ζευγάρι ὁρων (βλ. Bonitz, *Index Aristotelicus*): πρβ. και Θεόφρ. *Περὶ αἰσθ.* 70, Αριστοκλή (Ευσέβ. *Εὔαγγ. προπ.* XIV 20 7), Φίλωνα, *Περὶ μέθ.* 180, Διογέν. Λαέρτ. IX 82.

49. Βλ. Λουκρήτ. IV 658-664, Κλήμεντα Αλεξ. *Στρομ.* VIII 32, Μάρκο Αυρήλιο, *Τὰ εἰς ἐαυτὸν* 6,57, Σενέκα, *Epist.* 109,7: πρβ. και Πλούταρχο, *Πρὸς Κολ.* 1120E.

50. 158B,C - μανίας 157E: πρβ. και Αριστοτ. Γ5 1009b 5-6.

51. 157E, 159D, 166E: πρβ. και Αριστοτ. Γ5 1009b 5-6 και 1010b 6-7.

52. 159C-D: πρβ. και τη γενικότερη διατύπωση του ίδιου πράγματος στη λεγόμενη «απολογία του Πρωταγόρα» 166E: πρβ. ακόμη και Αριστοτ. Γ5 1010b 21-23.

53. *Ἐνυπνίων* 157E, *ὄνειρώττοντες* 158B.

54. *Τοῖς καθεύδουσιν ἢ τοῖς ἔργηγορόσιν* Γ 5 1010b 8-9.

55. O K. v. Fritz στο άρθρο του Νοῦς, νοεῖν and their Derivatives in Pre-Socratic Philosophy (Excluding Anaxagoras). Part II. The Post-Parmenidean Period, *Class. Phil.* 41 (1946) 22, θεωρεῖ το παράδειγμα αυτό πρωταγόρειας προέλευσης. Πρβ. και E. Kapp: Langerbeck, *Δόξαις ἐπιρρυσμῆι*, *Gnomon* 12 (1936) 70.

56. *Περὶ αἰσθ.* 64.

57. Το παράδειγμα θεωρεῖται επικούρειας προέλευσης: βλ. απ. 247 Usener (και B. Einarson - Ph. De Lacy, *Plutarch's Moralia* XIV, London, Cambridge, Mass. 1967, σ. 272 σημ. c):

κρία, στρογγυλός και το κουπί φαίνεται μέσα στο νερό σπασμένο⁵⁸ και ο τράχηλος του περιστεριού φαίνεται — ανάλογα με την οπτική γωνία από την οποία το βλέπει κανείς— να έχει κάθε φορά διαφορετικό χρώμα⁵⁹.

Ο έκτος τρόπος, ο *παρά τὰς ἐπιμιγὰς*, έχει να κάνει με τις συνθέσεις μέσα από τις οποίες τα αισθητά «προσβάλλουν» τις αισθήσεις (I 124-128): οι συνθέσεις μπορούν να είναι εξωτερικές (π.χ. πράγμα + αέρας, πράγμα + φως) ή εσωτερικές (π.χ. υγρά + χιτώνες των ματιών). Στην τελευταία περίπτωση η συμπτωματολογία του ικτέρου δίνει ένα ακόμη παράδειγμα: οι ικτερικοί βλέπουν τα πάντα κιτρινωπά⁶⁰.

Ο έβδομος τρόπος αφορά *τὰς ποσότητας και τὰς σκευασίας (= συνθέσεις) τῶν ὑποκειμένων* (I 129-134). Το κρασί π.χ. σε μέτρια ποσότητα μας δυναμώνει, ενώ σε μεγάλη ποσότητα παραλύει το σώμα μας. Η ακριβής σύνθεση ενός φαρμάκου το κάνει αποτελεσματικό, ενώ μια μικρή αβλεψία ως προς τη σύνθεση μπορεί να κάνει το φάρμακο όχι μόνο μη αποτελεσματικό, αλλά πολλές φορές και ιδιαίτερα επικίνδυνο.

Ο όγδοος τρόπος, ο *ἀπὸ τοῦ πρὸς τι* (I 135-140), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τίποτε δεν είναι (φαίνεται) απόλυτο αλλά ότι όλα τα πράγματα είναι σχετικά, είτε ως προς το υποκείμενο που κρίνει (*ὡς πρὸς τὸ κρίνον*) είτε μεταξύ τους, εφόσον η θεώρηση του ενός προϋποθέτει αυτόματα και τη θεώρηση του άλλου (*συνθεωρούμενα*)⁶¹, π.χ. αριστερός-δεξιός.

η επίδραση της απόστασης στην αντίληψη των φαινομένων και στον Αριστοτέλη, *Μετὰ τὰ Φυσ.* Γ 5 1010b 5 (*ἀπωθεν-ἐγγύθεν*): βλ. και Λουκρήτ. IV 353-4, Πλούταρχ. 1121A, Κικέρ. *Acad. pr.* II 7 19, Διογ. Λαέρτ. IX 107.

58. Πρβ. και Πλούταρχ. 1121A, Φίλωνα *Περὶ μέθ.* 182, Αριστοκλ. XIV 20 11, Λουκρήτ. IV 438-442, Κικέρ. *Acad. pr.* II 7 19, Σενέκα *Quaest. nat.* I 3, 9.

59. Το παράδειγμα και στους Λουκρήτ. II 801-805, Φίλωνα, *ἀ.π.*, 173 (εδώ πρέπει να σημειωθεί η χρήση του επιθέτου *πυρωπός* και από τον Λουκρ. και από τον Φίλωνα, η οποία προϋποθέτει κοινή πηγή), Κικέρ., *ἀ.π.*, II 7 19, Διογέ. Λαέρτ. IX 85. Η παλιότερη μαρτυρία στο ψευδο-αριστοτέλειο *Περὶ χρωμάτων* (793a 14-16) το οποίο αποδίδεται στον Θεόφραστο ή στον κύκλο των μαθητών του (βλ. H. Flashar, *Die Philosophie der Antike* III: *Ältere Akademie-Aristoteles-Peripatos*, Basel-Stuttgart 1983, σ. 289). Πρβ. και Πλούταρχ., *ἀ.π.*, 1110C: *Ἐπίκουρος ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν πρὸς Θεόφραστον οὐκ εἶναι λέγων τὰ χρώματα συμφυῆ τοῖς σώμασιν, ἀλλὰ γεννᾶσθαι κατὰ ποιάς τινος τάξεις καὶ θέσεις πρὸς τὴν ὄψιν και τον Θεμίστιο στα Φυσικά του Αριστοτέλη (CAG V, 2 98,14) για τον Δημόκριτο: τὰ χρώματα οὐ συνιπάρχει φύσει τοῖς σώμασιν, ἀλλὰ νόμῳ και τῇ θέσει τῇ πρὸς ἡμᾶς.*

60. Πρβ. Λουκρήτ. IV 332-6: όπως και το παράδειγμα για τη γεύση των ικτερικών, βρίσκεται και αυτό στον Γαληνό, *Περὶ αἰτ. συμπτ.* A', VII 99 Kühn.

61. Πρβ. Ανών. στον *Θεαίτητο* 63,14-15: είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Ανώνυμος υπομνηματίζοντας τον *Θεαίτητο* χρησιμοποιεί την επιχειρηματολογία και την ορολογία των σκεπτικών τρόπων, όπως κάνουν αντίστοιχα και οι υπομνηματιστές του Αριστοτέλη όταν αναφέρονται στον Πρωταγόρα.

Ο ἕνατος τρόπος, ο παρὰ τὰς συνεχεῖς ἢ σπανίους συγκυρήσεις, αφορά τις διαφορετικές εντυπώσεις που προκαλοῦν τα πράγματα στους ανθρώπους ἀνάλογα με τη συχνότητα ἢ τη σπανιότητά τους (I 141-144). Θα συνεχίζαμε π.χ. να θεωροῦμε το χρυσάφι πολύτιμο αν δεν ἦταν τόσο σπάνιο, ἀλλὰ βρισκόταν πάνω στη γη στις ποσότητες που βρίσκονται οι πέτρες;

Ο δέκατος τρόπος, ο παρὰ τὰς ἀγωγὰς καὶ τὰ ἔθνη καὶ τοὺς νόμους καὶ τὰς μυθικὰς πίστεις καὶ τὰς δογματικὰς ὑπολήψεις, σχετίζεται κυρίως με τα ἠθικά, με την ἐπιλογή τρόπου ζωῆς, τις συνήθειες, τους νόμους, τα φιλοσοφικά δόγματα (I 145-163). Στον τρόπο αυτόν θα πρέπει να ἐντάξουμε το χωρίο 104,10 του Φιλόπονου, ὅτι οι ἄνθρωποι κρίνουν διαφορετικὰ το καλὸ καὶ το κακὸ, την ἀλήθεια καὶ το ψέμα⁶². Εἰδώ ἀνήκει ἐπίσης το μείζον θέμα της θεϊκῆς πρόνοιας, το οποίο οι υπομνηματιστές του Ἀριστοτέλη⁶³ συσχετίζουν με τις δύο ἀντίθετες φιλοσοφικές θέσεις πάντα πρὸς τι (⇒ ὑπάρχει πρόνοια: *προνοῶν-προνοούμενοι*) καὶ οὐδὲν πρὸς τι (⇒ δεν ὑπάρχει πρόνοια)⁶⁴.

Ἡ παρουσίαση των τρόπων θα πρέπει να ολοκληρωθεῖ με την ἀναγωγή τους σε γένη, την οποία ο Σέξτος προτάσσει της ἀναλυτικῆς περιγραφῆς τους (I 38): οι δέκα τρόποι μποροῦν να ἀναχθῶν σε τρεις: σύμφωνα με το ὑποκείμενο που κρίνει (ὁ ἀπὸ τοῦ κρίνοντος), σύμφωνα με το ἀντικείμενο που κρίνεται (ὁ ἀπὸ τοῦ κρινομένου) ἢ σύμφωνα καὶ με τα δύο προηγούμενα (ὁ ἐξ ἀμφοῖν). Τέλος καὶ οι τρεις αυτοὶ τρόποι ἀνάγονται σε ἕναν μόνο, τὸν πρὸς τι, ο οποίος ἀποτελεῖ το γενικότατο γένος καὶ των δέκα. Με ἄλλα λόγια καὶ οι δέκα τρόποι συντείνουν στην κατὰδειξη της σχετικότητας που διέπει την ἀντίληψη των πραγμάτων ἀπὸ τους ἀνθρώπους, δηλαδή στη θέση πάντα πρὸς τι.

Εἶναι νομίζω φανερό πια γιατί οι νεοπλατωνικοὶ υπομνηματιστές της ἀλεξανδρινῆς σχολῆς χρησιμοποιοῦν ἐπιχειρήματα που ἀντλοῦν ἀπὸ τους σκεπτικὸς τρόπους για να μιλήσουν για την ὑπόσταση των πρὸς τι καὶ γιατί ἀποδίδονται αὐτὰ στον Πρωταγόρα⁶⁵, ἀπὸ του οποίου τη θεωρία συνάγεται —κατὰ τον Ἀριστοτέλη—⁶⁶ ὅτι τα πάντα εἶναι πρὸς τι. Με αὐτὸ το τελευταῖο

62. Πρβ. Διογένη. Λαέρτ. IX 83 καὶ Φίλων, ὁ.π., 197· πρβ. ἀκόμη Πλάτ. *Θεαίτ.* 172A, ὅπου συζητοῦνται καὶ ἠθικές-πρακτικές ἐννοιες σε σχέση με τη θεωρία του Πρωταγόρα (για το θέμα αὐτὸ βλ. Υἱον Lafrance, ὁ.π. σμ. 25, σ. 228)· πρβ. τέλος Ἀριστοτ. *Μετὰ τὰ Φυσ.* K 6 1063a 5-6.

63. Ολυμπιόδωρος 99,10-11, Ηλίας 205,8-9.

64. Ο Επικούρος εἶναι ἕνας ἀπὸ τους φιλοσόφους που δε δέχονται την πρόνοια· βλ. Πλούταρχ. *Πρὸς Κολ.* 1111B καὶ Σέξτο Εμπειρ. *Πυρρών. ὑποτ.* I 155 καὶ III 219.

65. Τον Πρωταγόρα θεωροῦν πρόδρομο του σκεπτικισμοῦ καὶ αρκετοὶ ἀπὸ τους νεότερους μελετητές· βλ. π.χ. P. Natorp, Untersuchungen über die Skepsis im Alterthum, *Rhein. Mus.* 38 (1883) 47 καὶ A. A. Long, ὁ.π. σμ. 38, 78-79: «Pyrrho's scepticism has its closest conceptual connexion with Protagoras among his predecessors».

66. Βλ. σμ. 26.

συμπέρασμα φαίνεται να συμφωνεί απόλυτα και ο Σέξτος Εμπειρικός (I 216): *καὶ διὰ τοῦτο τίθησι (ο Πρωταγόρας) τὰ φαινόμενα ἐκάστω μόνῃ, καὶ οὕτως εἰσάγει τὸ πρὸς τι*. Ο Σέξτος δε διστάζει καθόλου να αποδώσει στον Πρωταγόρα αρκετά από τα βασικά επιχειρήματα των σκεπτικών τρόπων, τα οποία όμως —και αυτό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον— υπάρχουν και στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη (I 217-219)⁶⁷. Στο σημείο αυτό δεν πρέπει νομίζω να μας απασχολήσει το πρόβλημα, αν οι θέσεις που ο Σέξτος αποδίδει στον Πρωταγόρα προέρχονται αποκλειστικά από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη ή και από άλλες πηγές⁶⁸. Εκείνο που είναι σίγουρο πάντως είναι ότι στο κομμάτι από τις *Πυρρωνείους ὑποτυπώσεις* που μας απασχολεί δεν υπάρχει τίποτε που να μην το βρίσκουμε είτε στον Πλάτωνα είτε στον Αριστοτέλη. Εδώ όμως γεννιέται ένα άλλο ερώτημα: είναι οι δύο αυτοί στοχαστές οι πρώτοι που συνδέουν τον Πρωταγόρα με σκεπτικές θέσεις; Μια απάντηση στο ερώτημα αυτό δίνει ο ίδιος ο Αριστοτέλης σε δύο χωρία των *Μετὰ τὰ Φυσικά*: το πρώτο είναι το Γ 5 1009a 38-b 12: *ὁμοίως δὲ καὶ ἡ περὶ τὰ φαινόμενα ἀλήθεια ἐνίοις ἐκ τῶν αἰσθητῶν ἐλήλυθεν. τὸ μὲν γὰρ ἀληθὲς οὐ πλήθει κρίνεσθαι οἴονται προσήκειν οὐδὲ ὀλιγότῃ, τὸ δ' αὐτὸ τοῖς μὲν γλυκὺ γενομένοις δοκεῖν εἶναι τοῖς δὲ πικρὸν, ὥστ' εἰ πάντες ἕκαμνον ἢ πάντες παρερρόνουν, δύο δ' ἢ τρεῖς ὑγίαινον ἢ νοῦν εἶχον, δοκεῖν ἂν τούτους κάμνειν καὶ παραφρονεῖν τοὺς δ' ἄλλους οὐ· ἔτι δὲ καὶ πολλοῖς τῶν ἄλλων ζῶων τάναντία περὶ τῶν αὐτῶν φαίνεσθαι καὶ ἡμῖν, καὶ αὐτῶ δὲ ἐκάστω πρὸς αὐτὸν οὐ ταῦτα κατὰ τὴν αἴσθησιν αἰεὶ δοκεῖν. ποῖα οὖν τούτων ἀληθῆ ἢ ψευδῆ, ἄδηλον· οὐδὲν γὰρ μᾶλλον τάδε ἢ τάδε ἀληθῆ, ἀλλ' ὁμοίως. διὸ Δημόκριτός γε φησὶν ἦτοι οὐθὲν εἶναι ἀληθὲς ἢ ἡμῖν γ' ἄδηλον*. Στο χωρίο αυτό η *περὶ τὰ φαινόμενα ἀλήθεια* παραπέμπει στον Πρωταγόρα⁶⁹: ὅτι ακολουθεῖ βρίσκεται, ὅπως διαπιστώσαμε παραπάνω, κατανεμημένο σε διαφορετικούς σκεπτικούς τρόπους: το ενδιαφέρον όμως εδώ είναι ότι δεν πρόκειται για επιχειρήματα του ίδιου του Αριστοτέλη, αλλά —ὅπως εκείνος δηλώνει— ανήκουν σε κάποιους⁷⁰ που ξεκινώντας από τα *αἰσθητὰ*

67. Π.χ. *παρὰ τὰς ἡλικίας, παρὰ τὰς διαθέσεις, κατὰ φύσιν - παρὰ φύσιν, κατὰ τὸ ὑπνοῦν ἢ ἐγρηγορέναι*.

68. Βλ. Γ. Αλατζόγλου, *ὀ.π.* σημ. 23, σ. 26, σημ. 2, όπου υποστηρίζεται η άποψη ότι ο Σέξτος αντλεί μόνο από τον Πλάτωνα, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη κάποια στοιχεία (π.χ. *πρὸς τι, παρὰ φύσιν - κατὰ φύσιν*) που προϋποθέτουν και τον Αριστοτέλη.

69. Πρβ. Συριανό 75,21-23 και J. Tricot, *Aristote. La Métaphysique I*, Paris 1981, σ. 219, σημ. 5. Πρβ. ακόμη E. Kapp, *ὀ.π.* σημ. 55, σ. 164.

70. Στους *ἐνίους* ανήκει οπωσδήποτε ο Πρωταγόρας, αφού σ' αυτόν κυρίως ο Αριστοτέλης αποδίδει τη θέση *τὰ φαινόμενα ἀληθῆ* (βλ. σημ. 41): λίγο παρακάτω (1009b 13-17) η ίδια θέση αποδίδεται και στον Δημόκριτο. Η θέση αυτή φαίνεται να αντιφάσκει όχι μόνο με τις θέσεις του Δημόκριτου, ὅπως τις ξέρουμε από τα αποσπάσματα της φιλοσοφίας του, αλλά και με το αμέσως προηγούμενο χωρίο 1009b 11-12. Για μια αρκετά ενδιαφέρουσα εξήγηση στο πρόβλημα αυτό βλ. H. Weiss, *Democritus' Theory of Cognition*, CQ (1938) 47-56.

κατέληξαν στην αλήθεια των φαινομένων⁷¹.

Το δεύτερο χωρίο είναι το K 6 1062b 12-24: εδώ, ύστερα από την παράθεση του *λεχθέντος ὑπὸ Πρωταγόρου*, δηλαδή της *homo-mensura*, και από μια σύντομη ανάλυσή του (*τὸ δοκοῦν ἐκάστῳ τοῦτο καὶ εἶναι παρίως*), που συνοδεύεται αυτή τη φορά από παραδείγματα που δεν αναφέρονται σε αισθητές ποιότητες αλλά σε έννοιες όπως *κακόν-ἀγαθόν*⁷², ο Αριστοτέλης θέλει να διερευνήσει την προέλευση της *ὑπολήψεως ταύτης*. Κάποιοι λοιπόν βλέπουν σ' αυτήν επιδράσεις των *φυσιολόγων*, κάποιοι άλλοι όμως —και αυτοί ακριβώς μας ενδιαφέρουν εδώ— πιστεύουν ότι προήλθε από το γεγονός ότι ὅλοι οι ἄνθρωποι δεν αποκομίζουν από τα ίδια πράγματα τις ίδιες εντυπώσεις, αλλά *τοῖσδε μὲν ἡδὺ*⁷³ *τόδε φαίνεσθαι τοῖσδε δὲ τούναντίον*. Από το χωρίο αυτό προκύπτει ότι ο Αριστοτέλης έχει ἤδη υπόψη του δύο διαφορετικές ερμηνείες για την προέλευση της θεωρίας του Πρωταγόρα. Σ' αυτούς που δέχονται τη δεύτερη ερμηνεία πρέπει να ανήκει —ὅπως συμπεραίνουμε από το κείμενο του *Θεαιτήτου*⁷⁴— ο Πλάτωνας. Και ο Δημόκριτος όμως —ὅπως μαθαίνουμε από τον Θεόφραστο⁷⁵— ασχολήθηκε με το πρόβλημα των διαφορετικών αισθητικών αντιλήψεων που προκαλεί πολλές φορές το ίδιο πράγμα και προσπάθησε να του δώσει μια εξήγηση με βάση την ατομική του θεωρία⁷⁶. Οι θέσεις που ο Θεόφραστος αποδίδει στον Δημόκριτο θυμίζονται πολύ τα επιχειρήματα του πρώτου χωρίου από τα *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* που παραθέσαμε παραπάνω· ὅπως είδαμε, ο Αριστοτέλης κλείνει την παράθεση των επιχειρημάτων αυτών με τη διαπίστωση του Δημόκριτου *ἤτοι οὐθέν εἶναι ἀληθές ἢ ἡμῶν γ' ἄδηλον*⁷⁷. Είναι, νομίζω, φανερό στο σημείο αυτό ότι —σύμφωνα με τον

71. Για το ότι ο Αριστοτέλης αντικρούει στο Γ των *Μετὰ τὰ Φυσ.* σκεπτικές θέσεις βλ. το άρθρο του E. Berti, *La critica allo Scetticismo nel IV libro della Metafisica* στο G. Giannantoni (εκδ.), *Lo Scetticismo antico* 1981, 63-79, όπου γίνεται μια προσπάθεια ενίσχυσης της άποψης του H. Maier, *Die Syllogistik des Aristoteles*, Tübingen 1900, II 2, 4-10, σύμφωνα με την οποία η πολεμική του Αριστοτέλη στρέφεται εναντίον των Μεγαρικών.

72. Βλ. σημ. 62.

73. Η λέξη μεταφράζεται *sweet* από τον H. Tredennick (*Aristotle. Metaphysics X-XIV*, London, Cambridge, Mass. 1964, σ. 77) και *douce* από τον Tricot, *ό.π.* σημ. 69, II σ. 599, ίσως λόγω του 1063a 1 (*γλυκύ*).

74. Βλ. Γ. Αλατζόγλου, *ό.π.* σημ. 23, σ. 73.

75. *Περὶ αἰσθ.* 63-70.

76. O W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy V*, Cambridge 1978, 77-78, αναγνωρίζει στοιχεία του δημοκρίτειου ατομισμού στο 156A-157C του *Θεαιτήτου*. Έναν υπαινιγμό στον Δημόκριτο βλέπει και ο L. Campbell, *The Theaetetus of Plato*, New York 1973, σ. 58, 2 στο 158A: *καὶ πολλοῦ δεῖ τὰ φαινόμενα ἐκάστῳ ταῦτα καὶ εἶναι, ἀλλὰ πᾶν τούναντίον. οὐδὲν ὧν φαίνεται εἶναι*.

77. Για τη φράση *ποῖα οὖν τούτων ἀληθῆ ἢ ψευδῆ, ἄδηλον· οὐθέν γὰρ μᾶλλον τάδε ἢ τάδε ἀληθῆ, ἀλλ' ὁμοίως* (1009b 9-11) που οδήγησε τον Δημόκριτο στη διαπίστωση αυτή βλ. Ph. De Lacy, *Oὐ μᾶλλον and the Antecedents of Ancient Scepticism*, *Phronesis* 3 (1958) 60: «...which

Αριστοτέλη— ο Δημόκριτος πήρε θέση απέναντι στη θεωρία του Πρωταγόρα. Επειδή, τέλος, εκείνο που φαίνεται να συνδέεται τόσο με τη θεωρία του Πρωταγόρα (Πλάτωνας, Αριστοτέλης) όσο και με τον Δημόκριτο (Θεόφραστος) είναι η διαφορετική αντίληψη του ίδιου πράγματος (με σταθερό παράδειγμα το ότι το ίδιο πράγμα για άλλους είναι γλυκό και για άλλους πικρό), θα πρέπει να κατατάξουμε τον Δημόκριτο σε κείνους που ακολουθούσαν τη δεύτερη γραμμή ερμηνείας για την προέλευση της θέσης του Πρωταγόρα (Κ 6 1062b 23).

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στους αλεξανδρινούς υπομνηματιστές των *Κατηγοριών*: και ο Φιλόπονος και ο Ολυμπιόδωρος, μιλώντας για τη θέση του Πρωταγόρα πάντα *πρός τι*, δίνουν μόνο τα τυπικά παραδείγματα του μελιού και του τραχήλου του περιστεριού. Αυτό δε θα φαινόταν ίσως ιδιαίτερα σημαντικό, αν ο Φιλόπονος δεν έδινε ως συμπέρασμά τους τη φράση *νόμω οὖν πικρὸν φαμεν νόμω γλυκὺ, θάτερον δὲ οὐδέν. ὥστε οὐδὲν τῶν πραγμάτων ὠρισμένην τινὰ ἔχει ὑπόστασιν, ἀλλὰ τῶν πρὸς τί ἐστι* (104,11-13). Η πρώτη πρόταση δεν είναι παρά μια ελλιπής απόδοση της γνωστής δημοκρίτειας ρήσης *νόμω γλυκὺ, νόμω πικρὸν, νόμω χροῖή, ἔτεῃ δὲ ἄτομα καὶ κενόν*⁷⁸. Η δεύτερη ερμηνεύει την πρώτη ως επιχείρημα υπέρ της θέσης πάντα *πρός τι*⁷⁹. Είναι φανερό ότι τα δύο τυπικά παραδείγματα του Φιλόπονου υπομνηματίζουν αντίστοιχα το *γλυκὺ-πικρὸν* και το *χροῖή*⁸⁰. Είναι άραγε αποτέλεσμα σύγχυσης το γεγονός ότι ο Φιλόπονος παραθέτει Δημόκριτο, μιλώντας για τη θεωρία του Πρωταγόρα, ή συνδυάζει συνειδητά τις θέσεις των δύο στοχαστών; Στο ερώτημα αυτό μπορούν να δώσουν

might be taken to refer ahead to Democritus, though it must also refer back to Protagoras». Βλ. και E. Kapp, *ό.π.* σημ. 55, σ. 165.

78. Απ. 68 Β 9, Β 125 και Α 49 Diels - Kranz.

79. Πρβ. και Θεόφρ. *Περί αἰσθ.* 69, ο οποίος αποδίδει στον Δημόκριτο (*ὡς φησιν*) διάκριση *καθ' αὐτὸ (= σχῆμα) - πρὸς τι (= πρὸς ἄλλο)*. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν —όπως προκύπτει από τον Θεόφραστο— οι αισθητές ποιότητες και όχι όλα τα πράγματα, όπως υποστηρίζει ο Φιλόπονος. Πρβ. και Γαληνό (απ. Α 49): *ὁ Δημόκριτός φησιν ἐκ τῆς συνόδου τῶν ἀτόμων γίνεσθαι νομίζων ἀπάσας τὰς αἰσθητὰς ποιότητας ὡς πρὸς ἡμᾶς τοὺς αἰσθανομένους αὐτῶν, φύσει δ' οὐδὲν εἶναι λευκὸν ἢ μέλαν ἢ ξανθὸν ἢ ἐρυθρὸν ἢ πικρὸν ἢ γλυκὺ: τὸ γὰρ δὴ «ὁ μ ω» ταῦτο βούλεται τῶ ὅσον «νομιστί» καὶ «πρὸς ἡμᾶς».*

80. Και ο Ηλίας, εξηγώντας γιατί πιστεύει ότι σωστά η κατηγορία των *πρός τι* προτάθηκε της κατηγορίας του *ποιού* (202,4-7), παραθέτει το *νόμω γλυκὺ νόμω πικρὸν καὶ θερμὸν*, χωρίς να το αποδίδει στον Δημόκριτο και αναφέροντάς το απλώς ως *δόξαν*, σύμφωνα με την οποία οι ποιότητες δεν υφίστανται *καθ' ἑαυτὰς* αλλά ανήκουν στα *πρός τι*. Στη σχετικότητα του *θερμοῦ-ψυχροῦ* αναφέρεται και ο Σέξτος που παραδίδει το απ. 9. (Πρβ. και Θεοφρ. *Περί αἰσθ.* 63 για τον Δημόκριτο: *οὐδὲ γὰρ τοῦ ψυχροῦ καὶ τοῦ θερμοῦ φύσιν ὑπάρχειν...*). Ο Ηλίας, όπως και ο Φιλόπονος, υπομνηματίζει το απόσπασμα με δύο παραδείγματα: για το γλυκό-πικρό δίνει το παράδειγμα του μελιού, ενώ για το θερμό-ψυχρό το παράδειγμα της σαλαμάνδρας που δεν καίγεται από τη φωτιά, το οποίο προέρχεται από τον Αριστοτέλη (*Περί τὰ ζῷ. ἴστ.* Ε 19 552b 15-17).

μια απάντηση δύο άλλα υπομνήματα του Φιλόπονου: το υπόμνημα στο *Περὶ ψυχῆς* και το υπόμνημα στο *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*⁸¹. Καταρχὴν θα πρέπει να τονίσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται να ταυτίζει τον Πρωταγόρα και τον Δημόκριτο ως προς τη θέση «η ἀλήθεια βρίσκεται στα φαινόμενα» στο *Περὶ ψυχῆς* (A2 404a 27: *ἐκεῖνος μὲν γὰρ* (δηλ. ὁ Δημόκριτος) *ἀπλῶς ταῦτὸν ψυχὴν καὶ νοῦν· τὸ γὰρ ἀληθές εἶναι τὸ φαινόμενον*), στο *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* (A 1 315b 6: *ἐπεὶ δ' ὦντο* (Δημόκριτος και Λεύκιππος) *τάληθές ἐν τῷ φαίνεσθαι...*) καθὼς και στα *Μετὰ τὰ Φυσικά* (Γ 5 1009b 12-17: *ὅλως δὲ διὰ τὸ ὑπολαμβάνειν φρόνησιν μὲν τὴν αἴσθησιν, ταύτην δ' εἶναι ἀλλοίωσιν, τὸ φαινόμενον κατὰ τὴν αἴσθησιν ἐξ ἀνάγκης ἀληθές εἶναι φασιν·* (Ἐμπεδοκλῆς, Δημόκριτος και ἄλλοι))⁸². Ὁ Φιλόπονος υπομνηματίζοντας τὸ πρῶτο ἀπὸ τα τρία χωρία που παραθέσαμε ταυτίζει ἀπόλυτα τις θεωρίες του Πρωταγόρα και του Δημόκριτου (71, 24-26): *ἀντικρυς γὰρ εἶπεν* (ὁ Δημόκριτος) *ὅτι τὸ ἀληθές καὶ τὸ φαινόμενον ταῦτὸν ἐστὶ, καὶ οὐδὲν διαφέρει τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ τῆ αἰσθήσει φαινόμενον, ἀλλὰ τὸ φαινόμενον ἐκάστῳ καὶ τὸ δοκοῦν τοῦτο καὶ εἶναι ἀληθές, ὡσπερ καὶ Πρωταγόρας ἔλεγε...* Ἐνα ἀκόμη χωρίο ἀπὸ τὸ ἴδιο υπόμνημα ἐνισχύει τὴ διαπίστωση ὅτι για τον Φιλόπονο οἱ θεωρίες του Πρωταγόρα και του Δημόκριτου συνδέονται στενά: μιλώντας για τὴ διάκριση του Ἀριστοτέλη σε αἴσθησιν δυνάμει και ἐνεργεία (Γ 2 425b 25), ὁ Φιλόπονος ἀναφέρεται στους Πρωταγόρειους και τὴ θέση τους ὅτι *ἡ αἴσθησις ἢ αὐτὴ ἐστὶ τῷ αἰσθητῷ* (471,33-472,2): *οἱ γὰρ Πρωταγόρειοι οὐκ ἔλεγον ὅλως εἶναι τὸ δυνάμει οὔτε ὑπόστασιν τοῖς αἰσθητοῖς παρεῖχον*⁸³, *ἀλλ' ἔλεγον τὰ αἰσθητά, ἐστ' ἂν ὑποπίπτωσι τῆ αἰσθήσει, μόνον εἶναι*⁸⁴, *ἐπειδὴ οὐκ ἔλεγον τὸ δυνάμει, ἀλλὰ τὸ ἐνεργεία μόνον, καὶ γέννημα αὐτὸ ἔλεγον τῶν αἰσθήσεων. εἰ μὲν γὰρ εἶδομεν, φασίν, ἐστὶ χρῶμα, εἰ δὲ μή, οὐκ ἐστὶ νόμῳ γὰρ γλυκὺ καὶ νόμῳ λευκόν.* Ὅπως βλέπουμε, ὁ Φιλόπονος και ἐδῶ χρησιμοποιεῖ θέσεις του Δημόκριτου μιλώντας για μια πρωταγόρεια θεωρία. Και μια ἀντίστροφη περίπτωση πάλι ἀπὸ τον Φιλόπονο (αὐτὴ τὴ φορά ἀπὸ τὸ υπόμνημά του στο *Περὶ γεν. καὶ φθορ.*: πρόκειται για τὴν ἐρμηνεία που δίνει ὁ Φιλόπονος στο δεύτερο ἀπὸ τα ἀριστοτελικά χωρία που παραθέσαμε παραπάνω), ὅπου μια δημοκρίτεια θέση συνοδεύεται ἀπὸ τα ἴδια σκεπτικά επιχειρήματα που οἱ ἀλεξανδρινοὶ υπομνηματιστές χρησιμοποιοῦν ὅταν μιλοῦν για τὴ θεωρία του Πρωταγόρα (23,2-15): *Ἐπειδὴ, φησί, πᾶσαν*

81. CAG XV και XIV, 2 ἀντίστοιχα.

82. Βλ. τὸ ἀρθρο τῆς H. Weiss, ὁ.π. σῆμ. 70.

83. Πρβ. και 16,28-30 στο ἴδιο υπόμν.: ... *ὡς Πρωταγόρας, οὐκ εἶναι φύσιν ὠρισμένην οὐδενὸς λέγων, ἀλλὰ πρὸς τὴν σχέσιν τοῦ αἰσθητικοῦ τὴν διαφορὰν τῶν αἰσθητικῶν ποιότητων γίνεσθαι* πρβ. ὁμοως και Θεόφρ. *Περὶ αἰσθ.* 60, σύμφωνα με τον ὁποῖο ὁ Δημόκριτος «ἀποστερεῖ» τῶν αἰσθητῶν τὴν φύσιν, πάντα πάθη τῆς αἰσθήσεως ποιῶν πρβ. και 63.

84. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντικρούει τὴ θέση αὐτὴ στο Γ 5 1010b 30-1011a 2. Πρβ. και Ἀλεξ. Ἀφροδ. 316, 12-15.

φαντασίαν ἀληθῆ λέγουσι, καὶ ἕκαστον ὡς φαίνεται οὕτως καὶ εἶναι, φαίνεσθαι δὲ πολλάκις τάναντία περὶ τοῦ αὐτοῦ τισι, τὸ ταῦθ' οὕτως περὶ τοῦ αὐτοῦ φαινόμενα ἀληθῶς ἔχειν δύνανται ἐκ τῶν οἰκείων ἀρχῶν σφύζειν οἱ περὶ Δημόκριτον, ὑποθέμενοι ἄπειρα εἶναι τῶν στοιχείων τὰ σχήματα· ταῦτα γὰρ τὴν τε τάξιν ἀμείβοντα καὶ τὴν θέσιν μεταλλάττοντα, ἐκ τῆς πρὸς τοὺς ὀρῶντας σχέσεως καὶ τοῦ διαστήματος ἄλλοτε ἄλλην καὶ ἐν τῷ αὐτῷ ἄλλω ἄλλην φαντασίαν παρέχεται οὕτω γοῦν ὁ τῆς περιστερᾶς τράχηλος, προσβαλλούσης αὐτῷ τῆς τοῦ ἡλίου ἀκτίνος, διαφόρων χρωμάτων φαντασίαν παρέχεται πρὸς ἄλλην γὰρ καὶ ἄλλην τοῦ ὄμματος θέσιν τοῖς μὲν κυανὸς φαίνεται, τοῖς δὲ χρυσίζων, τοῖς δὲ μέλας, καὶ ἄλλοις ἄλλοις. καὶ τὰ τετράγωνα δὲ τῶν σχημάτων κυκλοτερῆ πόρρωθεν φαίνεται... καὶ τὸ μέλι τῷ μὲν ἰκτεριῶντι πικρὸν φαίνεται τῷ δὲ ὑγιαίνοντι γλυκὺ, καὶ τὸ Ζ γοῦν πρὸς ἄλλην καὶ ἄλλην τοῦ ὀρῶντος σχέσιν ἢ Ν ἢ Ζ ὁρᾶται.

Νομίζω ὅτι ἐγίνε πια φανερό ὅτι ἡ παράδοση συνδέει τους δυο στοχαστές· ἡ σύνδεση αὐτὴ ὁμῶς δε σταματᾶει ἐδῶ: ὅλοι οἱ υπομνηματιστές μιλοῦν γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῆς θεωρίας τοῦ Πρωταγόρα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα⁸⁵, ἡ ὁποία σχηματοποιεῖται στὸν τύπο τῆς *περιτροπῆς*⁸⁶. Ἡ *περιτροπή*, ἡ ὁποία διαφέρει ελαφρᾶ ἀπὸ υπομνηματιστῆ σε υπομνηματιστῆ⁸⁷, ἔχει περίπου ὡς ἐξῆς: «Διατυπώνοντας τὸ ἀξίωμα τοῦ οἰκείου Πρωταγόρα, ὅτι ἡ γνώμη τοῦ καθενὸς εἶναι ἀληθινή, ἢ λέει ἀλήθεια ἢ λέει ψέματα. Ἀν λέει ψέματα, ἔχουν δίκιο ὅσοι δε δέχονται τὴ θεωρία τοῦ. Ἀν λέει ἀλήθεια, καὶ πάλι ἔχουν δίκιο, γιὰτὶ κατὰ τὴ γνώμη τους οἰκείου Πρωταγόρα λέει ψέματα»⁸⁸. Γιὰ τὴν *περιτροπή* με τὴν ὁποία ἀντέκρουσε τὸν Πρωταγόρα οἰκείου Πλάτωνα μιλάει καὶ οἰκείου Σέξτος Εμπειρικός⁸⁹ καὶ προσθέτει ὅτι με *περιτροπή* ἀντιμετώπισε τὸν ἴδιο φιλόσοφο καὶ οἰκείου Δημόκριτος⁹⁰, συμπληρώνοντας ἔτσι τὴν πληροφορία ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸν Πλούταρχο⁹¹ ὅτι οἰκείου Δημόκριτος διαφώνησε με τὴ θέση τοῦ Πρωταγόρα μὴ μᾶλλον εἶναι τοῖον ἢ τοῖον τῶν πραγμάτων ἕκαστον⁹² καὶ ἔγραψε πολλὰ καὶ πιθανὰ πρὸς αὐτόν⁹³.

85. Πρόκειται γιὰ τὸν *Θεαίτητο* (170C-171C): βλ. Φιλόπ. 104,18. Οἰκείου περισσότεροι υπομνηματιστές ὡστόσο συγγέουν τὸν *Θεαίτ.* με τὸν *Πρωταγόρα*: πρβ. π.χ. Αμμών. 67,2-3, Αλέξ. Αφροδ. 313,6-7.

86. Ἡ *περιτροπή* εἶναι μιὰ μέθοδος ἀνασκευῆς ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἀντιπάλου σε βᾶρος τοῦ: βλ. *LSJ*⁹ στὸ λ.

87. Αμμών. 67,3-7, Φιλόπ. 104,20-25, Ολυμπιδ. 4,9-15, Ηλίας 204,33-36, Ασκληπ. 270,21-26.

88. *Πρὸς λογικούς* I 389 απ. 80 A 15.

88. Βλ. Guthrie, *ὁ.π.* σημ. 76, V σ. 87 καὶ III σ. 499.

89. *Πρὸς λογικούς* I 389 = απ. 80 A 15.

90. Ἡ ἱστορικότητα τῆς πληροφορίας αὐτῆς δὲν ἀμφισβητεῖται γενικᾶ: βλ. π.χ. Guthrie, *ὁ.π.* σημ. 76, II σ. 386 σημ. 2, III σ. 186 σημ. 3, Campbell, *ὁ.π.* σημ. 76, σ. 58,2 καὶ C. C. W. Taylor, *Pleasure, Knowledge and Sensation in Democritus*, *Phronesis* 12 (1967) 24.

91. *Πρὸς Κολώτ.* 1108F = απ. 68 B 156.

92. Γιὰ τὴ φράση αὐτὴ βλ. De Lacy, *ὁ.π.* σημ. 77, ἰδιαιτέρα τὴ σ. 60.

93. Ἐνα ἀκόμη χωρίο ἀπὸ τὸν Σέξτο Εμπειρικό (*Πρὸς λογ.* I 60-61) ολοκληρώνει με ἕνα

Η έρευνα αυτή ξεκίνησε με στόχο να αξιολογήσει το είδος των πληροφοριών που παρέχουν κείμενα μιας συγκεκριμένης σχολής νεοπλατωνικών υπομνηματιστών του Αριστοτέλη για στοχαστές της κλασικής εποχής, παίρνοντας ως «δείγμα» τις μαρτυρίες τους για τον Πρωταγόρα· στην πορεία της οδήγησε και σε κάποια συμπεράσματα που δε συνδέονται άμεσα με το στόχο της: Η σύνδεση Πρωταγόρα και Δημόκριτου από την παράδοση ανάγεται τουλάχιστον στον Αριστοτέλη, ο οποίος —όπως φαίνεται— είχε υπόψη του κάποιες ερμηνείες ή / και κριτικές της πρωταγόρειας θέσης που θα μπορούσαν εύλογα να θεωρηθούν πρόδρομοι του σκεπτικισμού που εκφράζουν οι *τρόποι τῆς ἐποχῆς*: με τη βοήθεια του Θεόφραστου μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η κριτική του Δημόκριτου στον Πρωταγόρα είναι εκείνη που λανθάνει στα χωρία των *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* που παραθέσαμε⁹⁴. Ορισμένα από τα τυπικά παραδείγματα των *τρόπων τῆς ἐποχῆς* βρίσκονται και στην κριτική του Πλάτωνα στη θεωρία του Πρωταγόρα. Αν τώρα αυτά προέρχονται από τον ίδιο τον Πρωταγόρα (όπως π.χ. υποστηρίζει ο K. v. Fritzsche για τον *πνέοντα άνεμον*⁹⁵) ή από τόν Πλάτωνα, ή τέλος από την κριτική κάποιου άλλου στον Πρωταγόρα, την οποία έχει υπόψη του ο Πλάτωνας, αυτό δεν είμαστε σε θέση να το ξέρουμε· αξίζει πάντως να τονιστεί εδώ η δημοκρίτεια επίδραση την οποία —σωστά κατά τη γνώμη μου— διαπιστώνει ο Guthrie στον *Θεαίτητο*⁹⁶.

Δυο λόγια ακόμη για το σκεπτικό παράδειγμα που έδωσε τον τίτλο στην εργασία αυτή: κάνει εντύπωση το γεγονός ότι σχεδόν σε κάθε αναφορά στη θεωρία του Πρωταγόρα ή του Δημόκριτου αναφέρεται και η σχετικότητα που διέπει την αντίληψη των *αἰσθητῶν ποιότητων* γλυκού-πικρού, η οποία τις περισσότερες φορές συγκεκριμενοποιείται με τα τυπικά παραδείγματα του κρασιού ή του μελιού. Ο Σέξτος Εμπειρικός μάλιστα δε διστάζει να υποστηρίξει ότι ο Δημόκριτος οδηγήθηκε στη θέση ότι το μέλι δεν είναι ούτε γλυκό ούτε πικρό⁹⁷ από το γεγονός ότι το μέλι φαίνεται σε άλλους γλυκό και σε άλλους

πολύ ενδιαφέροντα τρόπο το θέμα της σύνδεσης της θεωρίας του Πρωταγόρα με την *περιτροπή* σχολιάζοντας την *homo-mensura* ο Σέξτος λέει: *καὶ μαρτυρεῖν φαίνεται τούτῳ ὁ ἀντικείμενος λόγος. εἰ γὰρ φήσει τις μὴ πάντων τῶν πραγμάτων κριτήριον εἶναι τὸν ἄνθρωπον, βεβαιώσει τὸ πάντων τῶν πραγμάτων κριτήριον εἶναι τὸν ἄνθρωπον· αὐτὸς γὰρ ὁ τοῦτο λέγων ἄνθρωπός ἐστιν. καὶ τὸ ὡς πρὸς αὐτὸν τιθεῖς φαινόμενον ὁμολογεῖ καὶ αὐτὸ τοῦτο τῶν ὡς πρὸς αὐτὸν φαινομένων ὑπάρχειν. Εἰδὼ βλέπουμε μια *περιτροπή* που δεν αντικρούει αυτή τη φορά τη φράση του Πρωταγόρα αλλά αντίθετα αντιμετωπίζει τις ενδεχόμενες αντιρρήσεις σ' αυτήν. Το να υποστηρίξει κανείς ωστόσο —με βάση αυτό το μοναδικό χωρίο— ότι την *περιτροπή* προκάλεσε η επιχειρηματολογία του ίδιου του Πρωταγόρα, είναι μάλλον τολμηρό.*

94. Βλ. σ. 252-3.

95. Βλ. σημ. 55.

96. Βλ. σημ. 76.

97. Εδώ πρόκειται μάλλον για έμμεση αναφορά στο *νόμῳ γλυκύ, νόμῳ πικρὸν...*

πικρό⁹⁸. Η διαπίστωση αυτή τον οδήγησε —πάντα κατά τον Σέξτο—⁹⁹ και στη διατύπωση της «σκεπτικῆς φωνῆς» οὐ μᾶλλον. Ο Δημόκριτος λοιπόν πρέπει να μίλησε για τις αντίθετες ποιότητες που φαίνεται να έχει το μέλι ανάλογα με τη φυσική κατάσταση αυτών που το γεύονται¹⁰⁰. Η υπόθεση ότι το τυπικό παράδειγμα «το μέλι γλυκό για τους υγιείς - πικρό για τους ικτερικούς» μπορεί να προέρχεται από τον ίδιο τον Δημόκριτο φαίνεται ιδιαίτερα ελκυστική, όχι μόνο γιατί είναι γνωστές οι σχέσεις του με την ιατρική¹⁰¹, αλλά κυρίως από την εξήγηση της σχετικότητας που διέπει την αντίληψη της γεύσης του μελιού που δίνει ο Λουκρήτιος¹⁰². Η εξήγηση αυτή εντάσσεται στην ευρύτερη ερμηνεία της διαφοράς στη γεύση μεταξύ των ζώων¹⁰³, για την οποία ξέρουμε από τον Θεόφραστο¹⁰⁴ ότι μίλησε ο Δημόκριτος. Παρά το γεγονός ότι στον Λουκρήτιο η φιλοσοφία γίνεται ποίηση, είναι φανερό οι αναμνήσεις από τη θεωρία του Δημόκριτου για τις αισθητές ποιότητες, όπως την έχουμε από τον Θεόφραστο¹⁰⁵: το μέλι δεν περιέχει μόνο τα άτομα του γλυκού, αλλά και τα —διαφορετικά σε σχήμα και μέγεθος— άτομα του πικρού¹⁰⁶. Το γευστικό όργανο του ανθρώπου, όταν αυτός βρίσκεται σε φυσιολογική φυσική κατάσταση, διαθέτει «πόρους» από τους οποίους μπορούν να περάσουν μόνο τα άτομα του γλυκού, τα οποία προκαλούν έτσι την αίσθηση της γλυκύτητας. Αντίθετα στην περίπτωση κάποιας αρρώστιας, π.χ. στην περίπτωση ενός πυρετού που οφείλεται σε υπερέκκριση χολής (= ίκτερος), διαταράσσεται πλήρως η ισορροπία του σώματος¹⁰⁷, με

98. Πυρρών. ἵποτ. II 63.

99. Πυρρών. ἵποτ. I 213.

100. Το ότι αυτό δεν προκύπτει από τα κείμενα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη δεν πρέπει νομίζω να μας οδηγήσει στο να αποκλείσουμε την υπόθεση αυτή: και το νόμω γλυκύ... που σχετίζεται με τις αισθητές ποιότητες, το πρωτοσυναντούμε στον Πλούταρχο, ο οποίος έχει και το παράδειγμα του μελιού και ο Γαληνός και ο Σέξτος, που παραδίδουν το ίδιο απόσπασμα, μιλούν και για το γλυκό ή πικρό μέλι.

101. Βλ. Guthrie, ὄ.π. σημ. 76, II σ. 469-471.

102. IV 664-672· πρβ. και II 398-407, III 191-195.

103. IV 633 κ.ε.

104. Βλ. σημ. 40.

105. Ο Λουκρήτιος ξέρει τις θέσεις του Δημόκριτου από τα κείμενα του Επίκουρου και του Αριστοτέλη· βλ. O. E. Lowenstein, Presocratics, Lucretius and Modern Science στο D. R. Dudley (εκδ.), *Lucretius*, London 1965, σ. 3. Για τις ομοιότητες μεταξύ των συγκεκριμένων χωρίων του Λουκρήτιου και της θεωρίας του Δημόκριτου βλ. H. A. J. Munro, *T. Lucreti Cari De rerum natura*, London-Cambridge 1886 (ανατύπ. 1908) II 141, 256.

106. Για τα διαφορετικά σχήματα των ατόμων του γλυκού και του πικρού βλ. Θεόφρ. *Περί αἰτ. φυτ.* VI 1,6. Για την ανάμιξη διαφορετικών ατόμων στον ίδιο «χυλό» βλ. *Περί αἰσθ.* 67: *ἅπαντων δὲ τῶν σχημάτων οὐδὲν ἀκέραιον εἶναι καὶ ἀμιγῆς τοῖς ἄλλοις, ἀλλ' ἐν ἐκάστῳ (χυλῶ) πολλὰ εἶναι καὶ τὸν αὐτὸν ἔχειν λείον καὶ τραχέος καὶ περιφεροῦς καὶ ὀξέος καὶ τῶν λοιπῶν.*

107. Πρβ. Θεόφρ. *Περί αἰσθ.* 64: *ἔτι δ' αὐτοῦς μεταβάλλειν τῇ κρήσει κατὰ τὰ πάθη.*

αποτέλεσμα να διαφοροποιούνται και οι «πόροι» που επιτρέπουν τώρα πια τη «διέλευση» μόνο στα άτομα που προκαλούν την πικρότητα. Αυτή είναι η εξήγηση για το ότι το ίδιο πράγμα φαίνεται να έχει για διαφορετικά υποκείμενα τις ακριβώς αντίθετες ποιότητες, ή δυο τελείως διαφορετικά πράγματα (π.χ. το μέλι και η χολή) να προκαλούν ακριβώς την ίδια αίσθηση ή —όπως θα έλεγε ο Δημόκριτος— τὸ αὐτὸ τάναντία καὶ τάναντία τὸ αὐτὸ πάθος ποιεῖν ἐνίστε, και πιο συγκεκριμένα τὸ αὐτὸ φαίνεσθαι τοῖς μὲν πικρὸν τοῖς δὲ γλυκύ¹⁰⁸.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Π. ΚΟΤΖΙΑ-ΠΑΝΤΕΛΗ

108. Πρβ. Θεόφρ. *Περὶ αἰσθ.* 67, 69.